

Лексика української мови з погляду активного і пасивного вжитку

1. Зміни у словниковому складі мови.
2. Групи активної лексики.
3. Різновиди пасивної лексики: застарілі й нові слова.
4. Історизми, їх тематичні групи.
5. Архаїзми, їх групування, відмінність від історизмів.
6. Стилїстична роль застарілої лексики.
7. Слова-неологізми, причини їх появи та особливості використання.

Лексика сучасної української літературної мови становить собою відкриту, динамічну систему. Функціонування словникового складу мови постійно супроводжують такі процеси:

1) зміни у лексичному значенні наявних у мові слів (наприклад: розширили свої значення слова *банк, пакет, помаранчевий*; звузили значення – *аптека, квас, пиво*; набули нових значень – *староста, залізо*);

2) поява нових лексичних одиниць;

3) зникнення з ужитку або віддалення на периферію частини слів.

Визначальним є другий процес.

Горацій писав: „Як листя щорічно міняється на деревах, так і слова, проживши свій вік, поступаються місцем заново народжуваним”.

Через те, що у словниковому складі постійно відбуваються зміни, у мові співіснують одночасно лексика **активна** і **пасивна** – з точки зору традиційності вживання.

Активна лексика – це частина словникового складу сучасної літературної мови, яка вільно вживається у живому щоденному спілкуванні в усіх сферах життя людського суспільства, у різних формах і стилях мови.

До активної лексики належать:

– **загальноживані слова**, якими щодня користуються усі носії мови незалежно від фаху, віку, статі, типу *хліб, сіль, молоко, яблуко, городина, тролейбус, повітря, дощ, вільний, рідний, краяти, вишивати, сьогодні, тут* тощо;

– **слова**, використовувані у **науковій літературі, у професійному, офіційно-діловому мовленні**, типу *па-де-де, тангенс, трикутник, лекальник, кахляр, девальвація, індексація, гривня* тощо.

Отже, **головна ознака активної лексики** – регулярне її використання у певній сфері людської діяльності, причому у зв'язку з найбільш властивими для цього суспільства реаліями, поняттями і ситуаціями.

Активна лексика фіксується

– у частотних словниках (наприклад, у *Частотному словнику сучасної української художньої прози* (К., 1981р.) констатується, що до найчастотніших слів-назв частин тіла людини належать *рука* (334 рази), *око* (301), *голова* (217), *обличчя* (106); найменш частотні – *спина* (26), *лице* (26), *долоня* (24) – на 100

тисяч слововживань. Є також такий різновид частотних лексиконів, як *словники мови письменників*, зокрема – Т.Шевченка, І.Котляревського);

– є основою для словників-мінімумів (наприклад, у *Словнику синонімів української мови* Л.Полюги (К., 2001) до найуживаніших слів підбрано синонімічні відповідники, які супроводжуються короткими тлумаченнями, стилістичними ремарками; *Тлумачний словник-мінімум української мови* (К., 2001, укладачі Л.О.Вашенко і О.М.Єфімов) охоплює загальноновживану лексику, вміщує короткі тлумачення 7,5 тис. слів, їх граматичні характеристики та особливості стилістичного використання; *Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів* за ред. С.Я.Єрмоленко (К., 2001) вміщує 1 тис. поширених, загальновідомих термінів з різних розділів мовознавства, використовуваних у середній та вищій школах; *Українське літературне слововживання: словник-довідник* С.І.Головащука включає лише ті слова сучасної української літературної мови (синоніми, пароніми, окремі антоніми тощо), при використанні яких виникають труднощі).

Активна лексика протиставляється **п а с и в н і й л е к с и ц і**. Це слова, зрозумілі носіям мови, але повсякденно не вживаються. Сюди належать два лексичні розряди, поєднані відношенням антонімії: **з а с т а р і л і т а н о в і с л о в а**.

З а с т а р і л и м и можуть бути слова або значення, що на даному етапі розвитку мови вийшли із загального вжитку, бо зникли певні явища, предмети, або вони витіснилися новими словами.

Застаріла лексика неоднорідна за своїм складом, що пояснюється довготривалістю виходу слова з активного складу. Так, за ступенем застарілості виділяють:

1) **с л о в а**, що вже **з о в с і м н е в ж и в а ю т ь с я** у мовній практиці, наприклад: старовинні назви місяців: *березіль* (березень), *цвітень* (квітень), *паздерник* (жовтень), *просинець* (січень); назви спорідненості та свояцтва: *синовець* (син брата), *сестричич* (син сестри); назви одиниць виміру: *волока*, *копа*, *корх*, *полуланок*; назви суспільно-політичних понять: *кріпак*, *волость*, *подушне* та ін.;

2) **с л о в а**, що в сучасній мові **в ж и в а ю т ь с я р і д к о**, з певними настановами (наприклад, стилістичними), і здебільшого зрозумілі мовцям: *вікторія* (перемога), *панотець* і *паніматка* (шанобливі назви батьків), *ясновельможний* і под.;

3) **с л о в а** або значення, що лишаються тільки в **с т і й к и х с л о в о с п о л у ч е н н я х**: *ні кола ні двора* (кіл – найменший наділ землі), *три чисниці до смерті* (чисниця – 3 нитки), *нашого полку прибуло* (полк – натовп) тощо;

4) **с л о в а**, що залишаються у **м і с ц е в и х г о в і р к а х**: *марець* (березень), *кріс* (рушниця).

Серед застарілої лексики виділяють **і с т о р и з м и** та **а р х а ї з м и** – залежно від причин, які зумовлюють вихід слова з активного вживання.

Історизми (хронізми) – це застарілі слова або їх окремі значення (семантичні історизми), що вийшли з активного вжитку разом із позначуваними реаліями, не мають і не можуть мати у сучасній мові синонімічних заміників:

Тематичні групи історизмів виділяються на основі:

– назв понять матеріальної культури (одягу, їжі, знарядь праці, зброї, грошей, прикрас, будівель тощо), типу *каптан, кобеняк, плахта, порфіра, свита, габа, гризет, кулеша, саламаха, рало, соха, цип, прядка, гаківниця, спис, лук, червінець, шаг, гривна, вінець, терем, мазанка*;

– назв понять соціально-політичної сфери, професій, звичаїв та обрядів, зниклих народів, колишніх поселень, річок тощо: *патрицій, раб, феодал, оброк, земство, панщина, гувернер, гутник, кожум'яка, лимар, стельмах, досвітки, в'ятичі, половчани, уличі, чекіст, партком, п'ятирічка, Любеч, Почайна, Царгород*.

Історизми використовуються здебільшого як засіб номінації при зображенні відповідної епохи: *козацтво – паланка, курінь, кошовий, підскарбій, сотник, бунчужний, булава, клейноди; соціалізм – радянський, Держбуд, СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС, комсомольсько-молодіжна будова*.

Іноді відбувається **процес реактуалізації історизмів** – повернення деяких слів до активного вжитку: *козак, пан, прапорщик, мічман, вінчання, хрестини, ратуша, казначейство, віче, гуртовий, гривня, речник, конфесія, містяни, гласність, офірувати, достойник, виш, чота, Маріуполь, Луганськ*. Крім цього, історизми можуть набувати нових значень: *лицар* – благородна людина, *щит ядерний*, а не *лицарський*, *яничар* – той, хто зрікся рідної мови, культури, *бакалавр* – освітній кваліфікаційний рівень (*заст.* звання викладача в духовній семінарії в Україні та Росії до 1869р.)

Історизми використовуються перш за все в наукових, художніх творах як терміни чи нетермінологічні назви понять минулих епох. Наприклад:

Багато людей зібралося цього дня в Золотій палаті, всі лави з неї загодя винесли, попід стінами навкруг товпились ліпші мужі Русі – князі земель і городів, бояри й воєводи, тисяцькі, огнищани, тіуни княжі. (С.Скляренко) – художній стиль.

Земельні володіння феодалів – князів і бояр – називалися вотчинами. У кожній вотчині було багато слуг: огнищанин (управитель господарства), тіун (управитель дому), під'їзний (збирач оброку, данини) та ін. Поблизу панського двору стояли вбогі халупи залежних людей: закупів, рядовичів, холопів. (З підручника) – науковий стиль.

А чому б у кожному селі не зберегти кілька старих хат, **вітряків, клунь, повіточок**, щоб наші діти й онуки бачили, в яких умовах ми жили. Що служило нашим батькам і дідам. Які в них були знаряддя виробництва – коси, граблі, вила, **ціпи, прядки, метушки, коромисла, ступи, жорна, терниці, бительниці**. Одним словом, домашні старожитності, які можна зустріти зараз хіба що в музеях. (І.Цюпа) – публіцистичний стиль.

Отже, історизми (хронізми) існують у мові внаслідок позамовних чинників (екстралінгвістичних причин).

Є застарілі слова – архаїзми, що називають актуальні предмети, явища, але вони також вийшли з активного вжитку тільки внаслідок внутрішньомовних (інстралінгвістичних) причин, бо замінилися рівнозначними (синонімічними) лексемами, котрі стали більш прийнятними.

Отже, **архаїзми** – це застарілі слова, що витіснилися у сучасній мові синонімічними відповідниками: *аероплан* → літак, *перст* → палець, *уста* → губи, *гудець* → музикант, *зигзиця* → зозуля, *жалування* → зарплата, *понеже* → тому, *позаяк* → тому що, *попри* → крім, *сталий осідок* → постійне місце проживання, *вуз* → ВНЗ.

Розрізняють такі типи лексичних архаїзмів:

1) **в л а с н е л е к с и ч н і** – слова, що застаріли загалом і замінені синонімічними відповідниками з іншими коренями, тобто вони по-іншому називають існуючі і в наш час поняття, предмети, явища: *відати* (знати), *гов'ядо* (худоба), *дзигар* (годинник), *зріти* (бачити), *крамола* (змова), *ликувати* (радіти), *пря* (боротьба), *ратоборство* (битва), *ректи* (говорити), *тать* (злодій), *чадо* (дитина) та ін.;

2) **л е к с и к о - м о р ф о л о г і ч н і** – це застарілі словоформи або граматичні характеристики слова: *авто* (раніше це слово було чоловічого роду, а тепер – середнього), *люде* (люди), *казалисьмо* (казали), *роля* (роль) та ін.;

3) **л е к с и к о - с л о в т в о р ч і** – це застарілі слова, що відрізняються від сучасних однокоренових синонімів формантами: *податель* (подавач), *словеса* (слова), *подаєніє* (данина), *возгордиться* (гордитися), *рибар* (рибалка), *вої* (воїни) і под.;

4) **л е к с и к о - ф о н е т и ч н і** – відрізняються від сучасних варіантів одним чи кількома звуками або наголосом: *сей* (цей), *пашипорт* (паспорт), *пійт* (поет), *вия* (шия), *глас* (голос), *вражий* (ворожий), *прах* (порох), *храм* (хороми), *вольний* (вільний), *ріжний* (різний), *філозо́ф* (філсо́ф) тощо;

5) **л е к с и к о - с е м а н т и ч н і** – це слова, у яких застарілим стало лише окреме значення: *око*, *лікоть*, *камінь* (колишні одиниці виміру), *братися* (одружуватися), *живіт* (життя), *жир* (багатство, достаток), *машина* (паровоз), *мир* (грумада), *худий* (поганий), *язик* (мова) та ін.

Архаїзми – різні за походженням слова: старослов'янізми (*град, глас, чадо*), інші запозичення (*амбасада, вікторія, дефензива, редут*), власне українські лексеми (*базаринка, дарниця, рибар, сей*).

Отже, історизми й архаїзми – цілком відмінні групи застарілої лексики. Важливо пам'ятати, що сфера використання архаїзмів у сучасній українській мові характеризується тільки спеціальними стилістичними настановами, на відміну від історизмів, що зумовлено їх емоційною забарвленістю, стилістичною виразністю. Про це писав академік І.К.Білодід: „Архаїзми використовуються у творах ... з метою надати описаному явищу, факту, події характеру чи відтінку урочистості, комічності, іронії, тобто примусити читача подивитись на речі очима письменника”.

Загалом застаріла лексика є могутнім засобом у створенні відповідного настрою при читанні художнього чи публіцистичного твору, засобом відтворення колориту минулого, характеристики героїв твору. Наведемо приклади уривків різних стилів:

– *Рци* одно слово: „люблю Вас, пане Возний”, і аз, *вищеупом'янутий*, виконаю присягу *о* вірнім і вічним *союзи* з тобою. (І.Котляревський)

Ликує Рим.

І гладіатор, і патрицій,

Обидва п'яні. Кров і дим

їх упоїв. Руїни слави

Рим пропиває. Тризну править. (Т.Шевченко)

Десна – це квітуча гілка слов'янства, генетичного древа нашої самосвідомості... Сподіваємося, що саме вона, сестриця Десна, захистить від біди прадавні осідки нашої нації. Десна не просто найбільша притока Дніпра; це джерело культури, колицка цивілізації. Її ім'я воскрешає в свідомості образи міст, заснованих кийвськими князями, в осяянні маківок білосніжних, ошатних соборів. (З журналу)

Застаріла лексика широко представлена у творах І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Вовчка, Л.Українки, а також у мовному арсеналі історичних романів З.Тулуб, С.Скляренка, П.Загребельного, Ю.Мушкетика, Р.Іваничука, Б.Олійника, Л.Костенко та ін.

Застарілі слова фіксуються у спеціальних словниках (українські історичні словники певних періодів: XIV – XV, XVI – I пол. XVII століть; етимологічні словники) та загальнономовних (наприклад, у тлумачних словниках такі лексеми мають позначки *заст.*, *іст.*, *арх.*).Ось як опоетизовував ці слова М.Драй-Хмара:

Люблю слова ще повнодзвонні,

Як мед пахучі та п'янкі,

Слова, що в глибині бездонній

Пролежали глухі віки.

Ще один розряд пасивної лексики утворюють **неологізми** – слова чи звороти, що з'явилися для позначення нового, раніше невідомого поняття і ще не стали звичними для мовців або використані один раз (чи кілька) в якомусь тексті чи мовленні (*Євросоюз, Болонський процес, ВНЗ, СОТ*).

Неологізмами визнають також слова, що виникли на пам'яті певного покоління, що їх використовувє. Проте неологізми – категорія історично змінна і відносна. Слово є новим доти, доки явище, назване ним, не стане звичним. Разом із явищем освоюється і слово, воно стає загальноновживаним, переходить до основного словникового фонду, а з часом може відійти на мовну периферію, тобто до пасивного фонду (неологізм > загальноновживане слово > застаріле слово). Так, у різний час в українській мові неологізмами були слова *МТС, хата-читальня, шосе, радіотелевізор, стахановець, комбайн, трактор, космос, ЕОМ, комп'ютер, факс*. Зараз частина цих слів є загальноновживаними, частина – застарілими, бо втратили актуальність у сучасних умовах.

В українській мові початку ХХІ століття неологізмами можна вважати, наприклад, такі слова: *вірусологія, ексклюзивний, екзит-пол, інвестиції, круасан, мер, моніторинг, офіс, фанклуб* та багато ін.

Розрізняють неологізми загальномовні та індивідуально-авторські.

Загальномовні Н. виникають для називання нових понять навколишнього світу (наприклад, не лише назви предметів, а й власні назви). Вони утворюються часто з існуючих у мові морфем на основі загальноприйнятих способів словотвору (*кільцівка, пластянка, одержавлений, офарблення, безхліб'я, пропрезидентський, зашелестіте, присуття, невинноці, виростень, ВНЗ, РУНвіра*) або це запозичені слова (*бонус, блокбастер, бренд, бутик, грант, дайджест, інтерактивний, кастинг, креатив, папараці, райдер, роумінг, саундтрек, саміт, тендер, трани, фаст-кредит, холдинг, шоу-бізнес* і т.д.) чи кальки (*Євробачення, апробування, конституювання, пікетувальник, мітингувальник* та ін.). Сьогодні запозичуються цілі тематичні групи слів, як, наприклад, назви професій, типу *тітестер* (дегустатор чаю), *баєр* (людина, яка закупає речі для модних магазинів), *пастіжер* (спеціаліст з виготовлення перук, штучних вусів, борід та бакенбардів), *піт-бос* (керівник середньої ланки у казино), *сомельє* (відповідальний за придбання, зберігання вин і представлення їх клієнтові в ресторані), *стрингер* (позаштатний кореспондент, який працює в екстремальних умовах), *актуарій* (спеціаліст з довготривалого страхування життя). Усе це приклади власне лексичних неологізмів.

Єще семантичні Н. – це нові значення, що виникли внаслідок розвитку багатозначності, наприклад: *альбом* (співака), *вірус* (комп'ютерний), *комплекс, кошик, механізм, пакет, портфель, проект, помаранчевий, стільниковий, формат*.

Отже, загальномовні (власне лексичні) Н. служать:

1) для номінації нових чи ще не названих понять, реалій: *євро, ЄС, ЦВК, ТОВ, СНД, памперси, відеоодвійка, День незалежності, чорнобилець, нові*

українці, смартфон, (нафто-, авто-, шоу-)бізнес, ток-шоу, фанклуб, шоу-програма (балет);

2) для заміни відомих назв новими у зв'язку з уніфікацією номінативних моделей (довкілля, навкілля, довкрузжся; телесеріал, теракт, екобезпека, Мін'юст; мітингувальник, пікетувальник), для більш виразного, точного найменування, експресивно-стилістичного оновлення, з причин суспільно-політичного, пуристичного, евфемістичного характеру (відпочивальник, достойник, очільник, завідувач, відтермінований (візит), екзил, ковбаска, духівниця, каплетка, кадєнція, гастарбайтери, доглядач будинку, проочувати, ювілеїт).

Зростає роль свідомого, цілеспрямованого творення нових слів окремими особами. Отже, виділяють ще індивідуально-авторські (художні, стилістичні) неологізми – нові слова, утворені конкретними письменниками, культурними діячами (наприклад, слово *мрія* увела в українську мову О.Пчілка, *чинник* – І.Франко, *лінгвоцид* – О.Забужко). Авторські слова широко вживаються у художніх творах, нерідко характеризують творчу манеру письменника. Вони є також важливим засобом естетичного впливу на читача. Більшість із них зберігають свою новизну завжди, не потрапляючи до загальномовного словника, однак вони відомі широкому загалу: *широкополі* (лани), *тихосумна* (розмова), *яблуновоцвітно* (дивитися), *дитинно*, *злотоцінно* (любити), *празима*, *сонцепоклонник*, *зловорожий* (атом), *весніти*, *незридані* (сльози), *замайданилось* (місто), *забур'янювати* (мову).

Майстрами індивідуально-авторських неологізмів в українській літературі є М.Хвильовий, П.Тичина, М.Рильський, А.Малишко, М.Стельмах, О.Вишня, О.Гончар, багато сучасних поетів, письменників (І.Драч, Л.Костенко, В.Стус, М.Вінграновський, С.Йовенко та ін.). Ось приклади з їхніх творів:

Листя падає – осінь листопадує. (П.Т.)

*Любо зустрітися з осінню в лузі,
Де вітер голубить жарінь-каліну.* (М.Синг.)

Гагара думає, що ви пудритесь чи взагалі туалєтитесь. (О.В.)

Брати Владики... затягли пісню двоспівом, в обох добрі голоси. (О.Г.)

*Благословен дитини сонний подих,
Як пролісчатка теплий подих в світ.* (С.Йов.)

*І густо-джмелиним роєм
гугнів в огудинні-натинні вітер.* (А.Мойс.)

Виняткова „неогенність” ХХ ст. зумовила створення нової галузі лексикології – н е о л о г і ї, науки, яка займається вивченням неологізмів. До сфери цієї науки входить виявлення шляхів розрізнення нових слів та значень, аналіз фактів їхньої появи, вивчення моделей їхнього створення, розроблення принципів становлення до них (прийняття або неприйняття) та їхнього лексикографічного опрацювання (фіксація у словниках, формулювання значення тощо). Однією з важливих проблем неології є визначення критеріїв відокремлення власне неологізмів від інших в и д і в і н н о в а ц і й: к с е н і з м і в (запозичених слів для відображення побуту інших країн), о к а з і о н а л і з м і в (незвичне, експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням мовної норми, контекстуальне і зберігає свою новизну, типу *пішкарус*, *захльобисто*, *закричаний*), е ф е м е р и з м і в (слів на позначення швидкоплинних нових явищ, типу *перебудова*, *п'ятирічка*, *держприймання*, *купон*). Ця галузь лексикології активно розвивається і в Україні. Неологізми останніх десятиліть в українській мові досліджували Н.Непийвода, К.Ленець, О.Стишов, Л.Струганець, В.Сімонок та інші.

Активну і пасивну лексику мови не слід ототожнювати з активним і пасивним словником кожного мовця.

А к т и в н и й с л о в н и к кожного носія живої мови містить тільки ту частину словникового складу літературної мови, якою він користується в усному і писемному спілкуванні.

П а с и в н и й с л о в н и к окремого мовця складається зі слів, значення яких він розуміє або здогадується про нього з контексту, проте у своєму мовленні такі слова не вживає.

Характер і обсяг як активного, так і пасивного словника мовця залежить від його освіченості, роду занять, інтересів. Учені вважають, що активний словниковий запас сучасної освіченої людини складає приблизно 10–12 тисяч слів. У книжному мовленні людина використовує 20–24 тисячі слів. Пасивний словниковий запас людини складає приблизно 30 тисяч слів.